

FEYILDIŃ BUYRIQ-TILEK FORMALARINIŃ STILLIK QOLLANILIWI

Ilmira Malikova

47-sanlı mektep muğallimi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20197030>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 11-may 2026 yil

Ma'qullandi: 12-may 2026 yil

Nashr qilindi: 14-may 2026 yil

KEYWORDS

FeyildiŃ tilek meyl formalari is-hárekettiŃ orinlanıwına sóylewshiniŃ tilek, niyet, intasın, ayırım jaǵdaylarda árman yetiw, wótinish soranıw qatnasların ańlatıw ushın qollanıladı.

ABSTRACT

Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi feyildiŃ bet-san formaların stillik qollanıw ózgeshelikleri izertlengen. Maqalada still, bet-san, máhál, buyrıq meyl, tilek meyl, ekspressivlik hám forma sıyaqlı til birlikleriniŃ qollanıwı analizlengen. Sonday-aq feyil formaların konteksttegi emocionallıq-ekspressivlik mánileri, modallıq qatnasları hám stillik xızmetleri misallar tiykarında kórsetilip berilgen.

FeyildiŃ tilek meyl formalari is-hárekettiŃ orinlanıwına sóylewshiniŃ tilek, niyet, intasın, ayırım jaǵdaylarda árman yetiw, wótinish soranıw qatnasların ańlatıw ushın qollanıladı. Tilek meyl mánisindegi feyller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis bolǵan is-háreketti ańlatadı. Ayırım jaǵdaylarda olar analitikalıq usıl menen jasalǵan feyllerdiŃ quramında kelip ótken hám házirgi máháldegi is-háreketlerge qatnaslı qollanıladı. Mısalı:

Jıǵılayın dep qaldım. (Ótken máhál).

Shıǵarayın dep atırman. (házirgi máhál).

Tilek meylidiŃ I bet birlik san $-a/-e+yın/+yın$ formalari analitikalıq usıl menen jasalǵan feyllerdiŃ quramında kelip, úsh bettiŃ birlik hám kóplik sanlarına qatnaslı qollanıladı.

I bet: *jazayın dep atırman, jazayın dep atırmız.*

II bet: *jazayın dep atırsań, jazayın dep atırsız(lar).*

III bet: *jazayın dep atır, jazayın dep atır.*

Biraq, $-a/-e+yıq/+yıq$ formalari analitikalıq usıl menen jasalǵan feyllerdiŃ quramında kelip, tek I betke qatnaslı qollanıladı. Mısalı. Jazıyıq dep atırmız.

FeyildiŃ bet-san affiksleriniŃ $-a/-e, +yıq/-yık$ forması sintagmalıq mánisinde I hám II betke tiyisli qollanılgan jaǵdayında óziniŃ sinonimlik sınırlarına iye bolıp túrli formada qollanıladı: *keteyik-kettik*. Klassik shayırlardıŃ shıǵarmalarında *ketáli* forması da gezlesedi. Mısalı: 1. toqtań, - yel aralap kóreyik. (K.Mámбетov).

2. Kettik! Reyimbay, - dedi. (T.Qayıpbergenov).

3. Xoshlasalı qara kózge yash alıp,

Xosh shaman bol bizden qaldıń Bozataw (Ájiniyaz).

Bul mısallardağı *kóreyik, kettik, xoshlasali* feyilleriniń bet-san affiksleri formalıq jaqtan hár qıylı bolǵanı menen xızmeti bir. Tilek meyildiń bul formaları tek sinonimlik variantlarına ǵana iye bolıp qoymastan, sóylewshiniń psixofiziologiyalıq halatına baylanıslı stillik jaqtan hár qıylı xızmetlerde qollanıladı. Sonday-aq tilek meyildiń *-a/-e+yın/-yik, -a/-e+yıń/-yik* formaları ekspressivlik-emocionallıq hám hár qıylı modallıq mánilerde de qollanıladı. Máselen, ayılǵan pikirdiń anıqlıǵın tastıyıqlap woǵan isenimdi bildiriwshi modallıq mánide keledi. Mısalı: Shınnı aytayın, qaladan shıqqım kelmeydi. Sonday-aq, tilek meyildiń bul formaları ayılajaq pikirdiń qápelimde, tosınnan payda bolǵanın yamasa yadqa túskenin bildirip, modallıq mánide qollanıladı. Mısalı: Kritikanı dushpanlıq dep túsınbew kerek, aytayın degenim, kritikadan juwmaq shıǵarıp, jumısta janlandırıw zárúr.

Ayırım jaǵdaylarda tilek meyildiń bul formaları bir pikirden ekinshi pikirge wótiwdiń subyektiv usılın sıpatlap yamasa pikirdi ekinshi pikirge baylanıstırıw ushın qollanıladı. Mısalı: Aytayıq, búgin Wómirbaydıń bergeni qırıq kilogramm sazan. (Wó.Ayjanov). Geyde ayılǵan pikirge qarsı emocionallıq qatnastı bildiriwshi modallıq mánide qollanıladı. Mısalı: Wólimshi boldım qáyteyin, men olardıń kózine jin kórimdim. (Q.Áwezov).

Tilek meyildiń bul formaları adamnıń tańlanıw sezimin bildiriwshi tańlaq mánisinde de qollanıladı. Mısalı: Sadaǵan keteyin, ele shıbın qonbaǵanday bolıp tur eken ǵo. Sonday-aq bul formalar «saǵınıw», «óz ine qaratıw» mánisindegi tańlaq sıpatında qollanıladı. Mısalı: Aynalayın kelbetińnen, kózge ısıq kórineseń. (T.Jumamuratov). Aynalayın sabaǵıńdı tayarlap boldıń ba? Ayırım jaǵdaylarda bul sóz ironiyalıq mánige de iye boladı. Mısalı: Sen ne kóp túsineseń be, aqlıńa bolayın. (O.Kojurov).

Aynalayın, sen óz i kimgе arqa súyep júriseń?

Sonday-aq tilek meyildiń bul formaları boljaw mánisin de ańlatadı. Mısalı: Yaqshı, men Galyanı qoyıp basqa birewge úylengen bolayın. (Q.Áwezov).

Ayırım jaǵdaylarda «xosh kórmew», «jaqtırmaw» sezimine de qatnaslı qollanıladı. Mısalı: Sadaǵası keteyin, usıdan da basshı bolıp, xalıqqa aytar tórelı gápi bolmasa.

Feyildiń buyırıq meyil formaları sóylewshi tárepinen basqa birewge qaratılǵan «buyırıwı», «hámir yetiw», «talap yetiw», «shaqırıq» mánilerindegi is-háreketti ańlatadı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde feyildiń tiykari II bet birlik sanda buyırıq mánisinde qollanıladı. Mısalı: Gúna emes, sawaptı wótirik sóylep qayt,-dedi. (Alpamis). Ayırım jaǵdaylarda buyırıq meyildiń birlik forması sóylewshiniń psixologiyalıq halatına baylanıslı kóplik wornına qollanıladı. Mısalı: Qos tóbeniń basına shıǵıp, senler de sol jaqqa qarap kór. (A.Dabilov). Bul mısaldadı *qarap kór* feyili II bet birlik san formasında turǵanı menen, kóplik sandadı tıńlawshı subyektlerge qaratılǵanlıǵı kontekstten sezilip tur. Bunda sóylewshiniń minez-qulqındağı wór kókireklik, qaramaǵındağı adamlarǵa mensinbewshilik, hókteshlik, qopal qatnas bildirilgen. Sonday-aq iyesi ulıwmalasqan gáplerde buyırıq meyildiń II bet birlik san formaları úsh betke de tiyisli qollanıladı. Mısalı: Jeti wólshep bir kes.

Jer súrseń gúz súr,
gúz súrmeseń júz súr (naqıl).

Gilem satsań yelge sat,
Bir shetinde, óz iń otrasań (naqıl).

Buyırıq meyildiń bul formalarına *-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be* bolımsız affiksleri jalǵanganda, bolıp atırǵan yamasa bolajaq háreketke tıńlawshını orınlawǵa iytermelew mánisi bildiriledi. Mısalı: Sırın bilmegen attıń sırtınan aynalma. (naqıl).

Óz ińe saq bol, qońsıńdı urı tutpa. (naqıl).

Ayırım jaǵdaylarda bul formalar óziniń dáslepki mánisin joǵaltıp, ádeplilikke baylanıslı etiketlik tańlańlar xızmetinde qollanıladı. Mısalı: -Ata, harma! – dep Seydullanıń betine qaradım. (N.Dávqaraev).

Feyil tiykarına *-ıń(lar)/-iń(ler)*, *-ń(lar)/-ń(ler)* yamasa *-ıńız(lar)/-ińız(ler)*, *-ń(lar)/-ń(ler)* affiksleriniń jalǵanıwı arqalı kóplik sandaǵı tıńlawshılardıǵa buyırıq mánisi bildiriledi. Mısalı: Joldaslar, keshirińler, orınlarıńızda otırıńlar. (T.Qayıpbergenov).

Wólgen soń meni kómińler

Ukrainaday yelime (T.Shevchenko).

Bul forma birdeyine kóplik sandaǵı tıńlawshılardıǵa qaratıla bermey, geyde birlik sandaǵı subyektke izzet-húrmet mánisin de ańlatadı. Mısalı: Jası ullı, úyge kirińiz, dem alıńız, joldas Dávletov bereket tabıńız, shınıńızdı aytıńız. (T.Qayıpbergenov). Ayırım jaǵdaylarda etikaǵa baylanıslı adamnıń hámeline, jasına qatnassız birlik formanıń wornına kóplik forması qollanıladı. Mısalı: -Siz qanday adamsız? – dedi jekirinip – woylap kórińiz... Tolıbay Tóreevich, aytıńız, sovxozda neshe úydiń gaz plitası joq? (T.Qayıpbergenov).

Biytanı subyektlerdiń sáwbetlerinde buyırıq meyildiń bul formalarınıń birliginiń wornına kóplik túri qollanıladı. Mısalı:

-Assalawma áleykum! Abdiraxman Jumaniyazovtı tanıysız ba? tanısańız maǵan kórsetip jiberiń.

-Wáleykum assalam. Abdiraxman Jumaniyazov men bolaman. Keliń, keliń ishke kiriń. (Á.Qayıpov).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde hayal-qızlarǵa izzet-húrmet mánisinde buyırıq meyildiń II betinde birliktiń wornına kóplik forması qollanıladı. Mısalı: Meyli ruxsat yetseńiz, júriń shıǵarıp salayın. (A.Qudabaev). Keliń, miymanxanaǵa tósek salıp jiberiń. (Á.Qayıpov). Ayırım jaǵdaylarda subyektlerdiń jaqın qatnasta bolıwına qaramastan buyırıq meyildiń II betinde birlik san formaları qollanıladı. Mısalı: Woh, qaynaǵa, biykesh suw kórmey júrmey? Biykeshti tınıshına qoy, dem alsın.

-Aǵa, kóp waqıttan beri juwınbaǵanǵa usaysań? Ayt ırasın, bul jerde qalay jasap atırsań? (T.Qayıpbergenov).

Buyırıq meyildiń II bet formaları sóylewshiniń psixofiziologiyalıq halatına baylanıslı hár qıylı ekspressiv-emocionallıq hám modallıq mánilerdi ańlatadı. Buyırıq meyildiń II bet kóplik forması birlik mánisinde kelgende, óziniń dáslepki buyırılıq mánisin joǵaltıp, wótinishti bildiredi. Mısalı: Toqta, sol jigitlerdiń qayda ekenin bilmeysizbe? Woy bir bále bolajaq! Toqtańlar joldaslar. (O.Kojurov). Buyırıq meyildiń bul formaları «kek yetiw», «abay yetiw» mánilerin de bildiredi. Mısalı: Asıqpay tur, seniń menen ele esaplasaman. Qolıma tús terińdi sılıp alaman. Shıq bermaǵan wońbaǵan. (O.Kojurov). Geyde bul formalar shárt mánisinde de qollanıladı: Mısalı: Muhabbat taxtına otırıń sonda –

Hámme zaman menen til tabıssız. (Í.Yusupov). Sen áwele birewin jep kór, tańlayıńda tatydı.

Buyırıq meyildiń II bet buyırıq formaları «bolıslıw», «tárepin alıw» mánilerinde de qollanıladı. Mısalı: Qoyıń, jigitler, onı óz kúnine. Tiymeńler. Xojeyin. Tartınba! (O.Kojurov).

Buyırıq meyildiń bul formaları ayırım jaǵdaylarda isendiriw, tınıshlandırıw mánilerin de ańlatadı. Mısalı: Húrmetli tórem, qapa bolmańız, men bilan munda hesh gáp joq. Saw bolsam birin qoymay wóndirip beremen, qayǵı shekpeń. (Q.Áwezov). Sonday-aq buyırıq meyildiń II bet

formaları «qanaatlanıwshılıq», «moyınlaw» mánilerin de bildiredi. Mısalı: Uzaq jasa, bereket tap Qaraman.

Dep hár jaqtan qutlıqladı batırdı. (T.Jumamuratov).

Tek yesimde tań aldında qaytqanı,

Dostınıń «saw bol» dep woǵan aytqanı. (I.Yusupov).

Geyde bul formalar ironiya mánisin de bildiredi. Mısalı: Haw, Ásem sóytıp maqtanıp atırǵansoń balası qayaqqa baradı. Ğoshshım, saw bol: (B.Qazaqbaev). Bereket tap, sál páseytiń dawıstı. (T.Qabulov). Buyırq meyildiń II bet formaları «kelisiw», «jarasıw» mánilerinde de qollanıladı. Mısalı: Ber qolıńdı, bar basımdı seniń jolińda qoydım, yerdim, qánekey túnnen qalsaq, qalıp bolǵanıımız. (Q.Áwezov).

Qoldı ber dilbarım keteyik birge,

Tań qalsın, yekewimiz qurayıq irge. (Á.Qaypov).

Hal feyildiń *-ip/-ip -p* formalarına *ber* kómekshi feyili dizbeklesiwi arqalı buyırılıq máni bildiriledi. Mısalı: Qaytarıp ber meniń Ámiwdáryamdı. (Sh.Seytov). Al hal feyildiń *-a/-e, y* formalarına *ber* kómekshi feyiliniń dizbeklesiwi arqalı buyırılıq máni emes, «ruxsat beriw» mánisi ańlatıladı. Mısalı: Marhamat, ayta beriń arzıńız bolsa. (Q.Áwezov). Hal feyildiń *-a/-e, y* formalarına bolımsız formadaǵı *kór* feyiliniń dizbeklesiwi arqalı «qadaǵan yetiw» mánisi bildiriledi. Mısalı: Sonlıqtan hasla birewge jamanlıq isley kórmeń. (Q.Kamalov). *Ayt, sóyle* feyilleriniń sinonimi de feyili házir tilimizde kópshilik jaǵdayda óziniń dáslepki leksikalıq mánisinen óz gerip kómekshi sóz mánisinde qollanıladı. Buyırq meyildiń II bet formalarına *de* kómekshi feyili dizbeklesip qollanıladı. Bul forma orınlanajaq is-háreketti III bettegi subyektke II bet arqalı orınladı mánisin bildiredi. Mısalı: Tilińdi tart de súmireyip tura bergenshe. (B.Qazaqbaev). Sonday-aq *de* feyili buyırq mániden basqa feyillerge hám atawısh sózlerge dizbeklesip, buyırq meyildiń II bet formasında qollanıladı hám «tańlanıw» mánisin ańlatadı. Mısalı: Him, paqır, sheshem sóytıp ele nawqaslanıp jatır de... (B.Qazaqbaev). Kút súyiklim sarǵayma, meni jawıngerim de. (T.Mátmuratov).

Buyırq meyildiń II bet formaları *-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be* soraw janapaylarınan keyin kelip, is-hárekettiń orınlanıwına qatań túrde májbúrlew mánisin bildiredi. Mısalı: Mal baqtıń ba, mal menen birge jat. (Q.Jumanıyazov).

Buyırq meyildiń II bet forması «xoshlasıw», «xoshametlew», «tilek bildiriw», «juwap qaytarıw», «kewil aytıw» sıyaqlı tańlaqlıq mánilerde de qollanıladı. Mısalı:

Ápiw yetiń, joldaslar, bolsa qátesi. (A.Muwsaev).

Xosh bol! yene, meniń ketkenime yendi. (Sh.Aytmatov).

-Ata harma! – dep qısqa juwap berdi. (N.Dáwqaraev).

- Shúkir yet shıraǵım, shúkir yet.

Buyırq meyildiń II bet forması ayırım jaǵdaylarda úy haywanları hám basqa da janlı jániwarlarǵa qarata aytilatuǵın imperativ tańlaq xızmetinde de qollanıladı. Mısalı:

Shók degende shógermiseń,

Kóp jasaǵan túye ekenseń. (Kúnxoja).

Tur-r, Gúlsarı qayaqqa asıǵıp baratırsań! – dep dizgindi tartatuǵın yedi. (Sh.Aytmatov).

Buyırq meyildiń II bet forması tilimizde óziniń dáslepki mánisin joǵaltıp, substantivlesip basqa atawısh sózler xızmetinde de qollanıladı. Olar ayırım adam atlarında ushırasadı. Mısalı: Yerbol, Yesbol, Nurbol, Nurlan, Jadıra hám taǵı basqa.

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń buyırıq meyiliniń II bet formasına *-ǵır/-gir, -qır/-kir* affiksleri jalǵanıp, hár qıylı ekspressiv-emocionallıq hám modallıq mániler bildiriledi. Mısalı. Wáy dúnyası qurǵır, ne sebepten bunday. (N.Dáwqaraev).

Conday-aq bul forma «ǵarǵaw» mánisinde de jiyi qollanıladı.

Mısalı: Woy tırıspaydan ketkir-ay. (Q.Áwezov).

Ayırım jaǵdaylarda kórsetilgen forma tilek tilewdi bildiredi. Mısalı: *Kóp jasaǵır*, jaqsı jigit, yendi bizge Nikolay menen Kerenskiy zaqım yetpeyme. (Q.Áwezov).

Bul formalar geyde ironiyalıq mánide de qollanıladı. Mısalı: Háy, bereket tapqır, bizlerdi qashanǵı qatnatıp qoyasań? Sonday-aq bul formadaǵı feyiller úy haywanları hám basqa da jániwarlardı ǵarǵaw mánisin ańlatadı. Mısalı: há, jamanlatqır, - dep áste jekrińdi ol (Sh.Aytmatov).

Bul fomadaǵı feyiller *-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be* bolımsız affiksleri menen qollanılganda, «ǵarǵıs» mánisindegi feyiller tilek mánisine, tilek mánisindegi feyiller «ǵarǵıs» mánisine iye boladı.

Mısalı:

tili kesilgir – tili kesilmegir

bereket tapqır- - bereket tappaǵır

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
2. Bekbergenov A. Sońǵı dáwirlerde qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısınıń rawajlanıwı. Házirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwınıń ayırım máseleleri. Nókis, 1993.
3. Bekbergenov A. Jańa dáwirdegi qaraqalpaq tiliniń feyil formalarındaǵı ózgerisler. Qaraqalpaq til biliminiń geypara máseleleri. Nókis, 1995.
4. Bekbergenov Q. Qaraqalpaq tilindegi ilimiy stildiń morfologiyalıq ózgeshelikleri. «Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN Uzbekistana», 1996, №1.
5. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.